Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 17.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRÍYA SAṂHITÁ

OF THE

KṚISHṆA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHAṬṬABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. IX.

(Kanda V-Prasnas 5 to 7)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B.A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1898.

EDITORIAL NOTE.

The portion comprised in this Volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvatî Bhandâra of H. H. the Mahârâja's Palace, Mysore, in the Sarasvatî-Mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Mutt at Kûdli.

A. M. S.

विषयसूचिका.

पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

षष्ठः प्रपाठकः.

सप्तमः प्रपाठकः.

हरिः ॐम्.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

पञ्चमकाण्डः.

पञ्चमः प्रश्नः.

यदेकेन सꣳस्थापयति यज्ञस्य स-
न्तत्या अविच्छेदायैन्द्राः पशवो ये

[1]यत् । एकेन । सꣳस्थापयतीति सं-स्थापयं-
ति । यज्ञस्य । सन्तत्या इति सं-तत्यै । अविच्छे-
दायेत्यवि-छेदाय । ऐन्द्राः । पशवः । ये । मुष्क-

[1]अतः परमग्निकाण्डमेव अग्नचार्षेयम् । एवं चतुर्थकाण्ड आ-
म्नातानां मन्त्राणां परिसमाप्त्या इदानीं अग्निप्रयोगविहितान्
कांश्चिद्धर्मविशेषान्वक्तुं द्वितीयं काण्डमारभ्यते । तत्र यदुक्तं
'अग्निभ्यः पशूनालभते'* इत्यारभ्य 'प्राजापत्येन संस्थाप-
यति'* इत्यन्तेन पक्षद्वयमग्निभ्यः पशूनालभ्य तान् पर्यग्निकृतानु-
त्सृज्य प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् सर्वेषां संस्थापयेदिति, तत्र वि-

*सं. ५-१-८.

मुंष्करा यदैन्द्रास्सन्तोऽग्निभ्यं आ-
लभ्यन्तें देवताभ्यस्समदं दधात्या-
ग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कु-
र्याद्यदांग्नेयीस्तेनांग्नेया यत्त्रिष्टुभस्ते-

राः । यत् । ऐन्द्राः । सन्तः । अग्निभ्य इत्यग्नि-
भ्यः । आलभ्यन्त इत्यां-लभ्यन्तें । देवताभ्यः ।
समदामितिं स-मदंम् । दधाति । [2]आग्नेयीः । त्रि-
ष्टुभंः । याज्यानुवाक्यां इतिं याज्या-अनुवाक्याः।
कुर्यात् । यत् । आग्नेयीः । तेनं । आग्नेयाः । यत्।
त्रिष्टुभंः । तेनं । ऐन्द्राः । समृंद्ध्या इति सं-ऋ-

शेषविवक्षया प्रथमः पक्षोऽनूद्यते—यदेकेनेत्यादि ॥ यत्प्राजाप-त्येनैकेन पशुना संस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै साकल्येन निवृत्त्यर्थं भवति । तच्चाविच्छेदार्थं मध्ये विच्छेदो माभूदिति । पर्यग्नि-कृतानां उत्सर्गात् विच्छेदस्स्यात् प्राजापत्येन संस्थापनया तत्प-रिह्रियत इति । अथ द्वितीये पक्षे विशेषमाह—ऐन्द्राः खल्वे-ते पशवः ये मुष्कराः मुष्कवन्तः अनुत्पातितवृषणाः 'ऊषसुषि-मुष्कमधो रः' इत्यादिना रः । ऐन्द्रास्सन्तो ये अग्निभ्यः आलभ्य-न्ते संज्ञप्यन्ते च ते सर्वे देवताभ्यः समदं कलहं दधाति उत्पा-दयति । इन्द्रस्याग्न्यादीनां च समानं माद्यन्त्यस्यामिति सम-त्कलहः । क्विप्, 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः ॥

[2]आग्नेयीरित्यादि ॥ गतम् ॥

नैन्द्रास्समृद्ध्यै न देवताभ्यस्समर्दं दधाति वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायुः ॥१॥ वाति तद्रियङ्ङग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वे-

ऋद्ध्यै । न । देवताभ्यः । समर्दमिति स–मर्दम् । दधाति । [3]वायवे । नियुत्वत इति नि–युत्वते । तूपरम् । एति । लभते । तेजः । अग्नेः । वायुः । तेजसे । एषः । एति । लभ्यते । तस्मात् । यद्रियङ् । वायुः ॥ १ ॥ वाति । तद्रियङ् । अग्निः । दहति । स्वम् । एव । तत् । तेजः । अन्विति ।

---

[3]अधुना तृतीयमपि पक्षं समर्थयति—वायवे नियुत्वत इति॥ सर्वेषामेतेषां स्थाने एक एव वायव्यः पशुस्तूपर आलभ्यते । तूपरः शृङ्गहीनः । तेज इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । वायुना अभिध्यायमानो अग्निस्तेजस्वीभवति । तस्माद्यद्रियङ् यद्दिगभिमुखो वाति वायुः अग्निरपि तद्रियङ् तद्दिगभिमुखो दहति गच्छतीति यावत् । यदञ्चति तदञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विन्, 'विष्वग्देवयोश्च' इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसक्रियो रन्तोदात्तत्वनिपातः कृत्स्वरानिवृत्त्यर्थम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । आत्मनस्तेजोहेतुत्वमनुगच्छति वायुः ॥

ति यन्न नियुत्वंते स्यादुन्माद्येद्य-
जंमानो नियुत्वंते भवति यजंमान-
स्यानुंन्मादाय वायुमतीं श्वेतवंती
याज्यानुवाक्यें भवतस्सतेजस्त्वायं
हिरण्यगर्भस्समंवर्तताग्र इत्यांघार-

एति । [4]यत् । न । नियुत्वंत इतिं नि–युत्वंते । स्यात् । उदितिं । माद्येत् । यजंमानः । नियुत्वंत इतिं नि–युत्वंते । भवति । यजंमानस्य । अनुंन्मादायेत्यनुंत्–मादाय । [5]वायुमती इतिं वायु–मतीं । श्वेतवंती इतिं श्वेत–वती । याज्यानुवाक्यें इतिं याज्या–अनुवाक्यें । भवतः । सतेजस्त्वायेति सतेजः–त्वायं । [6]हिरण्यगर्भ इतिं हिरण्य–गर्भः । समितिं । अवर्तत । अग्रें । इतिं । आघारमित्यां–घारम् । एतिं । घारयति । प्रजापंतिरितिं

[4]यदिति ॥ केवलवायव्यत्वे यजमान उन्माद्येत् ॥

[5]वायुमतीति ॥ 'पीवोन्नान्'* इत्येवमाद्ये नियुत्वत्यौ श्वेतवत्यौ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सतेजस्त्वायेति । स्वतोस्य तेजस्त्वात् ॥

[6]हिरण्यगर्भ इति ॥ स्रुचैव विधीयते । प्रजापतेरिति । एवं हि प्रजापतेरनुरूपत्वं भवतीति ।

*ब्रा. २-८-१.

मा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यग-
र्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि वा
एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते
यच्छ्मश्रुणस्तत् ॥२॥ पुरुषाणाꣳ रू-
पं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्त-
द्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां य-

प्रजा–पतिः । वै । हिरण्यगर्भ इति हिरण्य–गर्भः । प्रजापतेरिति प्रजा–पतेः । अनुरूपत्वायेत्यनुरूप–त्वाय । [7]सर्वाणि । वै । एषः । रूपाणि । पशूनाम् । प्रति । एति । लभ्यते । यत् । श्मश्रुणः । तत् ॥ २ ॥ पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपरः । तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्नित्यन्यतः–दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः । तत् । अवीनाम् । यत् । अजः । तत् । अजा-

---

[7]सर्वाणीति ॥ पशूनां सर्वाणि रूपाणि प्रत्येषः य आलभ्यते प्राजापत्याम्नातमेवे*त्यर्थः । कथमित्याह—यदित्यादि । श्मश्रुणत्वात् पुरुषाणां रूपं प्रत्यालभते । तूपरत्वादश्वानाम् । अन्यतोदत्त्वात् गवाम् । 'छन्दसि च' इति दन्नावः । अवितुल्यशफत्वात् अवीनाम् । अजत्वात् अजानां सर्वेषाम् ॥

---

*आलभ्यते प्रत्याम्नातमेव.

दजस्तदजानां वायुर्वै पशूनां प्रियं धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि संजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते वायव्यः कार्या३ः प्राजापत्या३ इत्याहुर्यद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतेरियाद्यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥ इयाद्य-

नाम । [8]वायुः । वै । पशूनाम् । प्रियम् । धाम । यत् । वायव्यः । भवति । एतम् । एव । एनम् । अभीति । सञ्जानाना इति सं-जानानाः । पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । [9]वायव्यः । कार्या३ः । प्राजापत्या३ इति प्राजा-पत्या३ः । इति । आहुः । यत् । वायव्यम् । कुर्यात् । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । इयात् । यत् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । कुर्यात् । वायोः ॥ ३ ॥ इयात् । यत् । वायव्यः ।

---

[8]वायुर्वा इति ॥ वृष्ट्यादिद्वारेणोत्पत्तिहेतुत्वात् पशूनां प्रियं स्थानम् । तस्माद्वायव्यत्वे एवमेकप्रियस्थानात्मकं वायुमेवाभिसञ्जानानाः प्रत्यभिजानन्तः पशव एवैनं पशव उपतिष्ठन्ते अतश्च सर्वपशुप्रत्याम्नातमितीदं पशोस्स्तुतिः ॥

[9]वायव्यार्थे प्राजापत्यस्य पशुपुरोडाशस्य विधानार्थं पशोर्विचारः । 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः । यदित्यादि ॥ इयात् अपगच्छेत् सम्बन्धोस्य न स्यात् तत्र पशोर्वायव्यत्वात् पशुपुरोडा-

वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद्द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैत्याग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निस्सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चारभतेऽग्निरवमो देवतानां वि-

पशुः । भवति । तेन । वायोः । न । एति । यत् । प्राजापत्य इति प्राजा–पत्यः । पुरोडाशः । भवति । तेन । प्रजापतेरिति प्रजा–पतेः । न । एति। यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश–कपालः । तेन । वैश्वानरात् । न । एति । [10]आग्नावैष्णवमित्याग्ना–वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश–कपालम् । निरिति । वपति । दीक्षिष्यमाणः । अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताः । च । एव । यज्ञम् । च । एति । रभते । अग्निः । अवमः । दे-

शस्य च प्राजापत्यत्वात् दोषद्वयं परिहृतम् । इदं चापरमुच्यते तस्य पशुपुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वात् वैश्वानरान्नापगमः ॥

[10]शाखान्तरे यद्वैश्वानरस्य पुरोडाशं तदप्येतेनोपसंहृतमिति दर्शयति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ दीक्षणीयायां 'तस्मा एतमाग्नावैष्णवं'* इति प्रकृतौ विहितस्यानुवादोऽयं विशेषविधानार्थम् । अ-

*ब्रा. १-५-९.

ष्णुः पर॒मो यदा॑ग्नावैष्ण॒वमेका॑दश- कपालं॒ निर्वप॑ति दे॒वता॑ः ॥ ४ ॥ ए॒- वोभ॒यत॑ः परि॒गृह्य॒ यज॑मा॒नोऽव॑ रु- न्धे पुरो॒डाशे॑न॒ वै दे॒वा अ॒मुष्मि॑- न्लो॒क आ॑र्ध्नुवञ्च॒रुणाऽस्मिन्॒ यः का॒- मये॑ता॒मुष्मि॑न्लो॒क ऋ॑ध्नु॒या॒मिति॒ स पु॑रो॒डाशं॒ कुर्वी॑ता॒मुष्मि॑न्ने॒व लो॒क

वता॑नाम् । विष्णु॑ः । प॒र॒मः । यत् । आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒- वमित्या॑ग्ना-वै॒ष्ण॒वम् । एका॑दशकपा॒ल॒मित्येका॑द- श-क॒पा॒ल॒म् । नि॒र्वप॒तीति॒ निः-वप॑ति । दे॒वता॑ः । ॥ ४ ॥ ए॒व । उ॒भ॒यत॑ः । प॒रि॒गृह्येति॒ परि॑-गृह्य॑ । यज॑मानः । अवेति॑ । रु॒न्धे । [11]पु॒रो॒डाशे॑न । वै । दे॒वाः । अ॒मु॒ष्मिन्न् । लो॒के । आ॒र्ध्नु॒व॒न्न् । च॒रुणा॑ । अ॒स्मिन्न् । यः । का॒मये॑त । अ॒मु॒ष्मिन्न् । लो॒के । ऋ॒ध्नु॒या॒म् । इति॑ । सः । पु॒रो॒डाश॑म् । कु॒र्वी॒त॒ । अ॒-

ग्निस्सर्वा इत्यादि । सर्वदेवतात्वेन अग्नेस्स्तुतिः, यज्ञत्वेन विष्णोः । अवमः पश्चिमः । परम उत्कृष्टः । यज्ञभुजां देवानां सीमानावेतौ आभ्यां देवानुभयतः परिगृह्य अवरुन्धे लभते यजमान एतान् एतत्साध्यं वा फलम् ॥

[11]पुरोडाशेनेति ॥ विशेषविधिः । अमुष्मिन् लोके ऋद्धिकामस्य पुरोडाशः । अस्मिन्लोके ऋद्धिकामस्य चरुः । गतमन्यत् ॥

ऋध्नोति यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो य-
त्त्रिकपालस्तेन वैष्णवस्समृद्ध्यै यः
कामयेतास्मिन्लोक ऋध्नुयामिति स
चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-
स्तस्मात् ॥५॥ चरुः कार्योऽस्मिन्नेव
लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवतीयं वा
अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अ-

मुष्मिन्न् । एव । लोके । ऋध्नोति । यत् । अष्टाकपा-
ल इत्यष्टा–कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । त्रिक-
पाल इति त्रि–कपालः । तेन । वैष्णवः । समृद्ध्या
इति सं–ऋद्ध्यै । यः । कामयेत । अस्मिन्न् । लो-
के । ऋध्नुयाम् । इति । सः । चरुम् । कुर्वीत । अग्नेः ।
घृतम् । विष्णोः । तण्डुलाः । तस्मात् ॥ ५ ॥ चरुः ।
कार्यः । अस्मिन्न् । एव । लोके । ऋध्नोति ।
[12]आदित्यः । भवति । इयम् । वै । अदितिः । अ-
स्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति ।
अस्याम् । एव । अधीति । यज्ञम् । तनुते ।

---

[12]आदित्य इति ॥ कः आन(?) । अथो अपि च अस्यां पृथिव्यां अधियज्ञं तनुते आदित्यं सर्वा पृथिवी देवी यजमानमिति ॥

स्यामेवाधि यज्ञं तंनुते यो वै संव-
थ्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिंनुते यथा
सामि गर्भोऽवपद्यंते तादृगेव तदा-
र्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादंशकपालं पुर-
स्तान्निर्वंपेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वा-
नरो यथा संवत्सरमाप्त्वा ॥६॥ काल
आगंते विजायंत एवमेव संवत्स-

[13]यः। वै। संवत्सरमितिं सं-वत्सरम्। उख्यंम्। अभृ-
त्वा। अग्निम्। चिनुते। यथा। सामि। गर्भः।
अवपद्यंत इत्यंव-पद्यंते। तादृक्। एव। तत्।
आर्तिम्। एतिं। ऋच्छेत्। वैश्वानरम्। द्वादंश-
कपालमिति द्वादंश-कपालम्। पुरस्तात्। निरि-
तिं। वपेत्। संवत्सर इतिं सं-वत्सरः। वै। अ-
ग्निः। वैश्वानरः। यथा। संवत्सरमितिं सं-वत्स-
रम्। आप्त्वा ॥ ६ ॥ काले। आगंत इत्या-गते।
विजायंत इतिं वि-जायंते। एवम्। एव। संव-
त्सरमितिं सं-वत्सरम्। आप्त्वा। काले। आगंत

[13]यो वा इत्यादि ॥ संवत्सरमुख्यस्याभरणे वैश्वानराग्निविधिः। सामीति। गर्भकालस्यैकादशापगमे आर्तिमार्छेदिति। यजमानः वैश्वानरस्य संवत्सरत्वात्। संवत्सरकार्यलाभः। ततः काले च यजनात् यजमानस्य आर्त्यभावः॥

रमाप्ना काल आगतेऽग्निं चिनुते नार्तिमार्छत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्यं तनुवमवरुन्धे त्रीण्येतानि हवीꣳषि भवन्ति त्रयं इमे लोका एषां लोकानाꣳ रोहाय ॥ ७ ॥

इत्या–गते । अग्निम् । चिनुते । न । आर्तिम् । एर्ति । ऋच्छति । [14]एषा । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अवेति । रुन्धे । [15]त्रीणि । एतानि । हवीꣳषि । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । एषाम् । लोकानाम् । रोहाय ॥ ७ ॥

यद्रियङ् वायुश्श्मश्रुणस्तद्वायोर्निर्वपति देवतास्तस्मादाप्नाऽष्टात्रिꣳशच्च ॥ १ ॥

---

[14]एषेति ॥ गतम् ॥

[15]त्रीणीति ॥ वैश्वानरान्तानि नित्यानीति मन्यन्ते । विकल्पवचनं विकृत्यर्थं स्यादिति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे प्रथमोनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रावि-
शत्ताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशक्नो-
थ्सोऽब्रवीदृध्नवदिथ्स यो मेऽतः पुन-
स्संचिनवदिति तं देवास्समचिन्व-
न्ततो वै त आर्ध्नुवन् यथ्समचिन्व-
न्तच्चित्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वा-

[1]प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । सृष्ट्वा । प्रेणा । अनु । प्रेति । अविशत् । ताभ्यः । पुनः । सम्भवितुमिति सं-भवितुम् । न । अशक्नोत् । सः । अब्रवीत् । ऋध्नवत् । इत् । सः । यः । मा । इतः । पुनः । संचिनवदिति सं-चिनवत् । इति । तम् । देवाः । समिति । अचिन्वन् । ततः । वै । ते । आर्ध्नुवन् । यत् । समचिन्वन्निति सं-अचिन्वन् । तत् । चित्यस्य । चित्यत्वमिति चित्य-त्वम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् ।

---

[1]प्रजापतिरित्यादि ॥ विशेषस्तुतिः । प्रेम्णा सृष्टा अनुप्राविशन् । छान्दसो मकारस्य लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः । प्रजापतिरेव हि वैश्वानरभावं प्रतिपन्नः ता अनुप्रविष्टः ताभ्यः पुनः प्रजाभ्यः पुनः सम्भवितुमुत्पत्तुं नाशक्नोत् । विभक्तात्मैवा-

नाग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव कस्मै कम-
ग्निश्चीयत इत्याहुरग्निवान् ॥ ८ ॥
असानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव
भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहु-
र्देवा मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते
विदुरेनं देवाः कस्मै कमग्निश्चीयत

चिनुते । ऋध्नोति । एव । [2]कस्मै । कम् । अग्निः ।
चीयते । इति । आहुः । अग्निवानित्यग्नि—वान् ॥
८ ॥ असानि । इति । वै । अग्निः । चीयते । अ-
ग्निवानित्यग्नि—वान् । एव । भवति । कस्मै । कम् ।
अग्निः । चीयते । इति । आहुः । देवाः । मा ।
वेदन् । इति । वै । अग्निः । चीयते । विदुः । ए-
नम् । देवाः । कस्मै । कम् । अग्निः । चीयते । इति । आ-

स्थितः । अथ तादृशस्सोऽब्रवीत् ऋध्नुयादेव सः प्रजासु मां विभक्तात्मानमवस्थितमादाय पुनस्संचिनवत् सङ्गतमेकत्र चिनुयादिति । उभयत्रापि लेख्याडागमः । अथ देवाश्च तथा कृत्वा गताः तस्मात्संहतचयनात् चित्यत्वं अग्नेः । 'चित्याग्निचित्ये च' इति निपात्यते । तस्मादेवं विदित्वा चिन्वानः ऋध्नोत्येव ॥

[2]कस्मा इत्यादि ॥ ब्रह्मवादिन आहुः । कमिति निपातः लुप्तचतुर्थी कः । कमेर्वा व्यत्ययेन कर्मणि विच् । कस्मै कामाया-

इत्याहुर्गृह्यसानीति वा अग्निश्चीयते गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्निः ॥ १ ॥ चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुस्सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वा अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आ-

हुः । गृही । असानि । इति । वै । अग्निः । चीयते । गृही । एव । भवति । कस्मै । कम् । अग्निः चीयते । इति । आहुः। पशुमानिति पशु-मान् । असानि । इति । वै । अग्निः ॥ १ ॥ चीयते । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । कस्मै कम् । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । [3]सप्त । मा । पुरुषाः । उपेति । जीवान् । इति । वै । अग्निः । चीयते । त्रयः । प्राञ्चः । त्रयः । प्रत्यञ्चः । आत्मा

ग्निश्चीयत इत्यर्थः । अग्निवानिति । जाठरेण तद्वान् । भूम्नि मतुप् । 'छन्दसीरः' इति मत्वम् । 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

[3]सप्तेति ॥ सप्त पुरुषा मा उपजीवन्तीति लेट्याडागमः । प्राञ्चः त्रयः पित्रादयोऽतीताः त्रयः प्रत्यञ्चः पुत्रादयो भविष्यन्तः । आ-

त्मा संप्तम एतावंन्त एवैनंमृमुष्मिं-
न्लोक उपं जीवन्ति प्रजापंतिर॒ग्नि-
मंचिकीषत॒ तं पृंथि॒व्यंब्रवी॒न्न मय्य॒-
ग्निं चेष्य॒सेऽति मा धक्ष्यति॒ सा त्वांऽ-
तिद॒ह्यमांना॒ वि धंविष्ये ॥ १० ॥
स पापीयान्भविष्य॒सीति॒ सोंब्रवी॒-
त्तथा॒ वा अ॒हं कंरिष्यामि॒ यथां त्वा॒

स॒प्तमः । ए॒तावंन्तः । ए॒व । ए॒नम् । अ॒मुष्मिन्न् ।
लो॒के । उपेति॑ । जी॒व॒न्ति॒ । [4]प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–
प॒तिः । अ॒ग्निम् । अ॒चि॒की॒ष॒त॒ । तम् । पृ॒थि॒वी । अ॒-
ब्र॒वी॒त् । न । मयि॑ । अ॒ग्निम् । चे॒ष्य॒से॒ । अतीति॑ ।
मा॒ । ध॒क्ष्य॒ति॒ । सा । त्वा॒ । अ॒ति॒द॒ह्य॒मा॒नेत्य॑ति–द॒-
ह्यमा॑ना । वीति॑ । ध॒वि॒ष्ये॒ ॥ १० ॥ सः । पापी॑यान् ।
भ॒वि॒ष्य॒सि॒ । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । तथा॑ । वै । अ॒-
ह॒म् । क॒रि॒ष्या॒मि॒ । यथा॑ । त्वा॒ । न । अ॒ति॒ध॒क्ष्यती-

त्मा प्रकृष्टपाण्यादिकं शरीरम् । औपचारिकमस्य पुरुषत्वम् । व-
क्तारश्च भवन्ति—विरूपः पुरुष इति । एतावन्त इति । सप्ता-
प्येते एनमग्निचितं अमुष्मिन् लोके भोगभूमौ उपजीवन्ति उपगच्छन्ति ॥

[4]प्रजापातिराग्निमित्यादि ॥ 'प्रजापतिस्त्वा'* इत्यस्य स्तुतिः । आचि-

*सं. ४-२-९.

नाति धक्ष्यतीति स इमामभ्यमृश-
त्प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेतीमामेवेष्टकां
कृत्वोपाधत्तानतिदाहाय यत्प्रत्यग्निं
चिन्वीत तदभि मृशेत्प्रजापतिस्त्वा
सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद ॥ ११ ॥ इतीमामेवेष्टकां कृ-

त्यति-धक्ष्यति । इति । सः । इमाम् । अभीति । अ
मृशत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय
तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद
इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा । उपेति
अधत्त । अनतिदाहायेत्यनति-दाहाय । [5]यत् । प्र
तीति । अग्निम् । चिन्वीत । तत् । अभीति । मृ
शेत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय
तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद
॥ ११ ॥ इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा

कीपत चेतुमैच्छत् । 'विभाषाञ्चेः' इति कुत्वम् । पृथिव्यब्रवी
मय्यग्निं न चेष्यसे अकार्यं तत्तव । अथ कारणं चाह—पृथि
वीमेवेष्टकां कृत्वोपाधत्त । तच्चानतिदाहायाभवत् ॥

[5]यदित्यादि ॥ यत्फलं प्रत्यग्निं चिन्वीत तत्फलं साधयितुम्

त्वोपं धत्तेऽनंतिदाहाय प्रजापंतिरका-
मयत प्र जांयेयेति स एतमुख्यंमप-
श्यत्तꣳ संवथ्सरमंबिभस्ततो वै स
प्राजांयत तस्मांथ्संवथ्सरं भार्यैः प्रैव
जांयते तं वसंवोऽब्रुवन्प्र त्वमंजनि-
ष्ठा वयं प्र जांयामहा इति तं वसु-

उपेतिं । धत्ते । अनंतिदाहायेत्यनंति-दाहाय । [6]प्र-
जापंतिरितिं प्रजा-पतिः । अकामयत । प्रेतिं ।
जायेय । इतिं । सः । एतम् । उख्यंम् । अपश्यत् ।
तम् । संवत्सरमितिं सं-वत्सरम् । अबिभः । त-
तः । वै । सः । प्रेतिं । अजायत । तस्मांत् । सं-
वत्सरमितिं सं-वत्सरम् । भार्यैः । प्रेतिं । एव ।
जायते । तम् । वसंवः । अब्रुवन् । प्रेतिं । त्वम् ।
अजनिष्ठाः । वयम् । प्रेतिं । जायामहै । इतिं ।

यद्वा—कर्म निर्वर्तयितुं तत्राभिमृशेत् इष्टकाम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्याख्यातो* मन्त्रः । इमामित्यादि । गतम् ॥

[6]प्रजापतिरकामयतेत्यादिरुख्यस्य संवत्सरविधिः । तमिति । तं यान् प्रागजनिष्ठाः ते वयं प्रजायामहै तत्तस्मात् उख्यमस्मभ्यं प्रयच्छेति प्रजाकामाः वसवोऽब्रुवन् । प्रजापतिरथ उख्यं तेभ्यः

---

*सं. ४-२-९.

भ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहान्यबिभरुस्ते-
न ॥ १२ ॥ त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात्त्र्यहं
भार्यः प्रैव जायते तान्रुद्रा अब्रुवन्प्र
यूयमजनिढ्वं वयं प्र जायामहा इ-
ति तꣳ रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तꣳ षडहा-

तम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । प्रेति । अयच्छत् ।
तम् । त्रीणि । अहानि । अबिभरुः । तेन ॥ १२ ॥
त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमि-
ति त्रयः-त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । त्र्यहमिति
त्रि-अहम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । [7]तान् ।
रुद्राः । अब्रुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिढ्वम् । व-
यम् । प्रेति । जायामहै । इति । तम् । रुद्रेभ्यः । प्रे-
ति । अयच्छन् । तम् । षट् । अहानि । अबिभरुः ।

प्रायच्छत् । ते च त्रीण्यहान्यबिभरुः । चेत्यवधारणे । तेन यत् त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याः प्रजा असृजन्त तस्मात्त्र्यहं भार्य इति विध्यन्तरम् ॥

[7]तानित्यादिः षडहविधिः । तान्वसूनुद्रा अब्रुवन् । शेषं समानम् ॥

न्यबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृंजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात्षडहं भार्यः प्रैव जायते तानादित्या अब्रुवन्प्र यूयमजनिढ्वं वयम् ॥ १३ ॥ प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं द्वादशाहान्यबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृंजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव

तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृंजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमिति त्रयः–त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । षडहमिति षट्–अहम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । [8]तान् । आदित्याः । अब्रुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिढ्वम् । वयम् ॥ १३ ॥ प्रेति । जायामहै । इति । तम् । आदित्येभ्यः । प्रेति । अयच्छन् । तम् । द्वादश । अहानि । अबिभरुः । तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृंजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमिति त्रयः–त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । द्वादशाहमिति द्वादश–अ-

[8]तानादित्या इत्यादिः द्वादशाहविधिः । तान् रुद्रानादित्या अब्रुवन् । समानमन्यत् ॥

जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तो-
खाꣳ सहस्रतमीं य एवमुख्यꣳ सा-
हस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४

हम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । [9]तेन । वै ।
ते । सहस्रम् । असृजन्त । उखाम् । सहस्रतमी-
मिति सहस्र-तमीम् । यः । एवम् । उख्यम्
साहस्रम् । वेद । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आ-
प्नोति ॥ १४ ॥

अग्निवान्पशुमानसानीति वा अग्निर्धविष्ये
मृशेत्प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवत-
याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद तेन तानादि-
त्या अब्रुवन्प्र यूयमजनिढ्वं वयं
चत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

---

[9]तेन वा इत्यादि ॥ तेनोख्येनाग्निना वस्वादयः सहस्रं प्रजा
असृजन्त एकोनाः । उखां तु तत्सहस्रतमीं तत्सहस्रपूरणीं असृजन्त
य एवमित्यादिः विदुषस्स्तुतिः । साहस्रं सहस्रयोगस्य निमित्तम्
' शतमानविंशतिक ' इत्यण् । एवं विद्वानपि सहस्रं पशूनप्रा-
प्नोति किं पुनः कर्तेति क्रियास्तुतिरेव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वितीयोनुवाकः.

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा प-च्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुरग्ने युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ इत्युखायां

[1]यजुषा । वै । एषा । क्रियते । यजुषा । प-च्यते । यजुषा । वीति । मुच्यते । यत् । उखा । सा । वै । एषा । एतर्हि । यातयाम्नीति यात-याम्नी । सा । न । पुनः । प्रयुज्येति प्र-युज्या । इति । आहुः । अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति । उखायाम् । जुहोति । तेन । एव । एनाम् । पुनः । प्रेति । युङ्क्ते । तेन । अयातयाम्नीत्ययात-याम्नी ।

[1]यजुषा वा इत्यादि ॥ उखानाम मन्त्रेण 'वि पाजसा'* इत्यादिना क्रियते । 'धिषणास्त्वा '† इत्यादिना पच्यते । 'मित्र '† इत्यादिना विमुच्यते । सेयमेतर्हि इदानीं उपधानकाले यातयाम्नी निर्गतरसा पुनर्मन्त्रोपयोगात् । 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् । न सा पुनरपि प्रयोज्या पुनरपि तां न प्रयोक्तुमर्हति । अयातयाम्नी चैवं भवति ॥

*सं. ४-१-५. †सं. ४-१-६.

जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युङ्क्ते तेना-
यातयाम्नी यो वा अग्निं योग आ-
गते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने॥१५॥
युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहू-
तमाꣳ इत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनै-
वैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु ब्रह्म वा-
दिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या३

[2]यः। वै। अग्निम्। योगे। आगत इत्या-गते। युनक्ति। युङ्क्ते। युञ्जानेषु। अग्ने॥ १५॥ युक्ष्व। हि। ये। तव। युक्ष्व। हि। देवहूतमानिति देव-हूतमान्। इति। आह। एषः। वै। अग्नेः। योगः। तेन। एव। एनम्। युनक्ति। युङ्क्ते। युञ्जानेषु। [3]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः। वदन्ति। न्यङ्। अग्निः। चेतव्या३ः। उत्ताना३

---

[2]यो वा इत्यादयो अग्नियोगकाले आगते युनक्ति स युञ्जानेषु आत्मानं युङ्क्ते योक्तृव्यपदेशं लभते। कर्त्रभिप्रायमात्मनेपदम् एते ऋचौ अग्नियोगसंज्ञे। अस्मिन्काले अब्रुवन् अग्निं युनक्ति युञ्जानेषु चात्मानं युङ्क्ते॥

[3]अथ उत्तानपुरुषशीर्षोपधानार्थं ब्रह्मचारिभिर्विचारं प्रस्तौति— ब्रह्मवादिन इति॥ ब्रह्मवादिनो विचारं वदन्ति, किं अधोमुखो-

उत्ताना३ इति वयसां वा एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यन्न्यञ्चं चिनुयात्पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुꣳ शक्नुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् ॥१६॥

इत्युत्-ताना३ः । इति । वयसाम् । वै । एषः । प्रतिमयेति प्रति-मया । चीयते । यत् । अग्निः । यत् । न्यञ्चम् । चिनुयात् । पृष्टितः । एनम् । आहुतय इत्या-हुतयः । ऋच्छेयुः । यत् । उत्तानमित्युत्-तानम् । न । पतितुम् । शक्नुयात् । असुवर्ग्य इत्यसुवः-ग्यः । अस्य । स्यात् । [4]प्राचीनम् । उत्तानमित्युत्-तानम् ॥ १६ ॥ पुरुषशी-

---

ग्निश्चेतव्यः ? उत ऊर्ध्वमुखः ? इति । 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः । ....पक्षद्वयमिति । वयसामित्यादि । अयमग्निः पक्षिणां प्रतिमया प्रतिच्छन्देन चीयते, नेष्टकासङ्घातमात्रम् । विकृत्यर्थं बहुवचनम् । तत्र तत्तत्प्रतिमाम्नातं अग्निमयं चिनुयात् पृष्टितः पृष्टितयः एनमाहुतयः प्राप्नुयुः । यदुत्तानमिति । चिनुयादित्येव । चयनप्रातिकूल्यात् पतितुं न शक्नुयात् । ततश्चायं यजमानस्य असुवर्ग्यस्स्यात् । 'गोद्व्यचः' इति यत् ॥

[4]समाधत्ते—प्राचीनमित्यादि ॥ पुरुषशीर्षमात्रं प्राचीनमुत्तान-

पुरुषशीर्षमुपं दधाति मुखत एवै-
नमाहुंतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिंनुते
सुवर्ग्योंऽस्य भवति सौर्या जुंहोति
चक्षुंरेवास्मिन्प्रतिं दधाति द्विर्जुंहोति
द्वे हि चक्षुंषी समान्या जुंहोति

र्षमितिं पुरुष–शीर्षम् । उपेतिं । दधाति । मु-
खतः । एव । एनम् । आहुंतय इत्या–हुतयः ।
ऋच्छन्ति । न । उत्तानमित्युंत्–तानम् । चिनुते ।
सुवर्ग्यं इतिं सुवः–ग्यंः । अस्य । भवति । [5]सौर्या ।
जुहोति । चक्षुंः । एव । अस्मिन्न् । प्रतीतिं । द-
धाति । [6]द्विः । जुहोति । द्वे इतिं । हि । चक्षुंषी इ-

मुपदधाति । मुखत एवाहुतयः प्राप्नुवन्ति । आग्निं तु नोत्तानं
चिनुते न्यञ्चमेव च चिनुयात् । तेनायं स्वर्ग्यो भवति ॥

[5]सौर्येति ॥ ' चित्रं देवानां '* इति । ऋचा तस्मिन्पुरुषशिर-
जुहोति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे ' उदात्तयणः
इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

[6]द्विरिति ॥ द्वित्वाच्चक्षुषः । समान्येति । एकयैवर्चा द्वयं
श्चक्षुषोः जुहोति । ' केवलमामक ' इति ङीप्, पूर्ववत्तृतीया-
उदात्तत्वम् । समानं एकमेव हि चक्षुरिन्द्रियं अधिष्ठानभेदा-

*सं. १-४-४३.

समानꣳ हि चक्षुस्समृद्ध्यै देवासु-
रास्संयत्ता आसन्ते वामं वसु सं
न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृञ्जत त-
द्वामभृतो वामभृत्त्वं यद्वामभृतमुप
दधाति वाममेव तया वसु यजमा-

ति । समान्या । जुहोति । समानम् । हि । चक्षुः ।
समृद्ध्या इति सं-ऋद्ध्यै । देवासुरा इति देव-
असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
वामम् । वसु । सम् । नीति । अदधत । तत् । देवाः ।
वामभृतेति वाम-भृता । अवृञ्जत । तत् । वामभृत
इति वाम-भृतः । वामभृत्त्वमिति वामभृत्-त्वम् ।
यत् । वामभृतमिति वाम-भृतम् । उपदधातीत्यु-
प-दधाति । वामम् । एव । तया । वसु । यज-

भिन्नमिव लक्ष्यते । समृद्ध्या इति । अनुरूपत्वाय भवति ।
'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[7] देवासुरा इत्यादि ॥ असुराः वामं वननीयं चयनरसं न्यदधत गूढं क्वचित्संभूय स्थापितवन्तः । देवास्तु तद्वामभृन्नाम्न्या इष्टकया अवृञ्जत आददत । तत् वामं वसु भ्रियतेऽनयेति वामभृत् । करणे क्विप्, 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥

नो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ १७ ॥

मा नः । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते । [8]हिरण्यमूर्ध्नीति हिरण्य-मूर्ध्नी । भवति । ज्योतिः । वै । हिरण्यम् । ज्योतिः । वामम् । ज्योतिषा । एव । अस्य । ज्योतिः । वामम् । वृङ्क्ते । द्वियजुरिति द्वि-यजुः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ १७ ॥

युञ्जानेष्वग्ने प्राचीनमुत्तानं वामभृतं चतुर्विंशतिश्च ॥ ३ ॥

---

[8]हिरण्यमूर्ध्नीति ॥ हिरण्यं मूर्ध्नि उपरिभागे यस्याः । पूर्ववत् ङीप् । ज्योतिरिति । हिरण्यं द्योतनशीलं वामं वसु । तस्मात्तादृशेन तादृशं वा भ्रातृव्यस्याददते । द्वियजुरिति । द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां 'याते अग्ने सूर्ये रुचः '* 'या वो देवाः सूर्ये रुचः '* इत्येताभ्यां यजुष्कृता वयजुष्कृति वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रतिष्ठित्या इति । द्वित्वलाभाद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

---

*सं. ४-२-९.

आपो वरुणस्य पत्नय आसन्ता
अग्निरभ्यध्यायत्ताःसमभवत्तस्य रे-
तः पराऽपतत्तदियमभवद्यद्द्वितीयं पु-
राऽपतत्तदसावभवदियं वै विराडसौ
स्वराड्यद्विराजावुपदधातीमे एवोपं

[1]आपः । वरुणस्य । पत्नयः । आसन् । ताः । अग्निः । अभीति । अध्यायत् । ताः । समिति । अभवत् । तस्य । रेतः । परेति । अपतत् । तत् । इयम् । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । परापतदिति परा–अपतत् । तत् । असौ । अभवत् । इयम् । वै । विराडिति वि–राट् । असौ । स्वराडिति स्व–राट् । यत् । विराजाविति वि–राजौ । उपदधातीत्युप–दधाति । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ।

[1]उक्ताः 'विराट् ज्योतिरधारयत्'* इत्याद्यास्तिस्र इष्टकाः । आपो वरुणस्येत्यादिभिः विराट्स्वराजोस्स्तुतिः । अभ्यध्यायत् अकामयत समभवत् मिथुनभावेन अभुङ्क्त । तस्येत्यादि । गतम् । द्यावापृथिवीत्वेन विराट्स्वराजोरिष्टकयोस्स्तुतिः । तस्माद्विराजोपधानेन द्यावापृथिव्यावेव उपहिते । इमे इति । इयञ्चासौ च इमे । 'त्यदादीनां यत्परम्' इति इदमश्शेषः ॥

*सं. ४-२-९.

धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तद-
स्यां प्रति तिष्ठति तत्प्र जायते ता
ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधो भवन्ति
ता अग्निरत्ति य एवं वेद प्रैव जा-
यतेऽन्नादो भवति यो रेतस्स्वी स्या-
त्प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप
दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतस्सि-

[2]यत् । वै । असौ । रेतः । सिञ्चति । तत् । अ-
स्याम् । प्रतीति । तिष्ठति । तत् । प्रेति । जायते ।
ताः । ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधः । भवन्ति । ताः ।
अग्निः । अत्ति । यः । एवम् । वेद । प्रेति । ए-
व । जायते । अन्नाद इत्यन्न–अदः । [3]भवति । यः ।
रेतस्स्वी । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्य । चित्याम् ।
उभे इति । उपेति । दध्यात् । इमे इति । एव ।
अस्मै । समीची इति । रेतः । सिञ्चतः । यः ।

---

[2]यद्वा इत्यादि ॥ तत उदकं तत्पृथिव्यां प्रतिष्ठितं ओषध्यादिभावेन जायते ता अग्नेरदनीया भवन्तीति विराडुपधानेन अग्निरेव उपधा इति । य एवमिति । विदुषा विदित्वा वा कर्तव्यमिति ॥

[3]रेतस्स्वीति ॥ प्रजननसमर्थः । प्रजायत इत्येके । प्रभूतरेत इवेत्यन्ये । प्रथमायामित्यादि । गतम् । समीची इति । सं

अतो यस्मिन्त्सिक्तरेताः स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुपं दध्यादुत्तमायामन्याꣳ रेतं एवास्यं सिक्तमाभ्यामुभयतः परिं गृह्णाति संवथ्सरं न कम् ॥ १९ ॥ चन प्रत्यवंरोहेन्न हीमे कं चन प्रत्यवरोहंतस्तदेनयोर्व्रतं

सिक्तरेता इतिं सिक्त-रेताः । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्यं । चित्यांम् । अन्याम् । उपेतिं । दध्यात् । उत्तमायामित्युंत्-तमायांम् । अन्याम् । रेतंः । एव । अस्य । सिक्तम् । आभ्याम् । उभयतंः । परीतिं । गृह्णाति । [4]संवत्सरमितिं सं-वत्सरम् । न । कम् ॥ १९ ॥ चन । प्रत्यवंरोहेदितिं प्रति-अवरोहेत् । न । हि । इमे इतिं । कम् । चन । प्रत्यवरोहंत इतिं प्रति-अवरोहंतः । तत् । एन-

---

द्यावापृथिव्यौ सम्यग्वा रेतस्सेचयतः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सिक्तरेता इति । बहुप्रजाः स्थविरो वा । आभ्यामिति । द्यावापृथिवीभ्यां उभयतःस्वसिक्तं रेतः प्रजारूपं परिगृह्णाति ॥

[4]संवत्सरमित्यादि ॥ न किञ्चिदपि प्रत्युत्तिष्ठेत् एते उपधाय । हेतुमाह—न हीति । द्यावापृथिव्यौ न कञ्चिदपि प्रत्युद्गच्छतः ।

यो वा अपंशीर्षाणम॒ग्निं चिनु॒तेऽ-
पंशीर्षा॒ऽमु॒ष्मिन्लो॒के भंवति॒ य-
स्सशीर्षाणं चिनु॒ते सशीर्षा॒ऽमु-
ष्मिन्लो॒के भंवति॒ चित्तिं जुहोमि॒
मनंसा घृ॒तेन॒ यथां दे॒वा इ॒हागमं-
न्वी॒तिहोंत्रा ऋ॒तावृधंस्समु॒द्रस्यं व॒-

यो॒ः । व्र॒तम् । [5]यः । वै । अपंशीर्षाण॒मित्यप-शीर्षाणम् । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒ते । अपंशी॒र्षेत्यप-शीर्षा । अ॒मु॒ष्मिन्न् । लो॒के । भ॒व॒ति॒ । यः । सशीर्षाण॒मिति॒ स-शी॒र्षाण॒म् । चि॒नु॒ते । सशी॒र्षेति॒ स-शी॒र्षा । अ॒मु॒ष्मिन्न् । लो॒के । भ॒व॒ति [6]चित्ति॑म् । जु॒हो॒मि॒ । मनंसा । घृ॒तेनं । यथां । दे॒वाः । इ॒ह । आ॒ग॒म॒न्नित्यां-गमन्न् । वी॒तिहोंत्रा इति॑ वी॒ति-हो॒त्राः । ऋ॒ता॒वृ॒ध इत्यृ॒त-वृधः । स॒मु॒द्रस्य

तत्खल्वनयोर्व्रतं नियतं चेष्टितम् । तस्मात्तयोरुपधात्राऽपि तन्निमित्त युक्तं भवितुमिति भावः ॥

[5]यो वा इत्यादि ॥ स्वयमातृण्णामुपधाय तदवकाशे होमविधि 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शिरसश्शीर्षन्भावः ॥

[6]'चित्तिं जुहोमि' इत्यादिना होमोग्नेश्शिरःप्राधान्यात् । न्त्रार्थस्तु—इयञ्चातिजगती पञ्चपदा । चित्तिं जुहोमि आददे

युनंस्य पत्मंञ्जुहोमिं विश्वकर्मणे
विश्वाऽहाऽमंर्त्यꣳ हविरितिं स्वयमा-
तृण्णामुंपधायं जुहोति ॥२०॥ ए-
तद्वा अग्नेश्शिरस्सशीर्षाणमेवाग्निं
चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिन्लोके भंव-

युनंस्य । पत्मन्न् । जुहोमिं । विश्वकर्मण इतिं वि-
श्व-कर्मणे । विश्वा । अहा । अमंर्त्यम् । हविः ।
इतिं । स्वयमातृण्णामितिं स्वयं-आतृण्णाम् ।
उपधायेत्युंप-धायं । जुहोति ॥ २० ॥ एतत् । वै ।
अग्नेः । शिरः । सशीर्षाणमिति स-शीर्षाणम् ।

रोमि देवानां तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मननीयेन मनोहरेणानेन घृतेन
था देवा वशीकृतचित्ताः इहास्मिन् आगमन् आगच्छेयुः
दनुरूपम् । छान्दसो लुङ् । देवा विशेष्यन्ते—वीतिहोत्राः
तिर्गतिकर्मा होतव्यं होत्रं हविः कमनीयहविषः ऋतस्य यज्ञस्य
र्धयितारः । अन्येषामपि दृश्यते । किमर्थं समुद्रस्य उदक-
य वयुनस्य कमनीयस्य पत्मन् पतननिमित्तं वृष्ट्यर्थं जुहोमि ।
तन्निमित्तात् सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । यद्वा—समुद्र-
न्तरिक्षं, इह तु समुद्रशब्देन स्वयमातृण्णोच्यते 'अन्तरिक्षं वै
स्वयमातृण्णा'* इति । तस्याः पतनार्थं स्थैर्यार्थं जुहोमि; यथा
मशकार्थो धूम इति मशकार्थत्वं धूमस्य नोपपद्यत इति तन्नि-
वृत्तौ मशकशब्दः; एवमत्रापि तन्निवृत्तौ पत्मशब्दः । वि-

---

*सं. ५-३-२.

ति य एवं वेद सुवर्गाय वा एष
लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदय-
थापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुव-
र्ग्योऽग्निश्चितिमुपधायाभि मृशेच्चित्ति-

एव । अग्निम् । चिनुते । सशरीरेति स-शरी
अमुष्मिन्न् । लोके । भवति । यः । एवम् । वे
[7]सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोका
चीयते । यत् । अग्निः । तस्य । यत् । अयथापू
मित्ययथा-पूर्वम् । क्रियते । असुवर्ग्यमित्यसुव
र्ग्यम् । अस्य । तत् । सुवर्ग्य इति सुवः-ग्यः
अग्निः । चितिम् । उपधायेत्युप-धाय । अभीति

श्वकर्मणे विश्वस्य कर्त्रे देवाय विश्वाहा विश्वान्यहानि अ
मविनाशशीलमिदं हविर्जुहोमीति । 'शेच्छन्दसि' इति लोप

[7]सुवर्गायेत्यादिश्चित्यभिमर्शनविधिः । अयथापूर्वं अयथा
यथार्हधर्मैर्न कृतं* तथा यत्क्रियते अग्नेः ततः असुवर्ग्यं अस्वर्गनि
स्यात् यजमानस्य । अग्निश्चायमस्य स्वर्ग इष्यते, तदर्थं चीयमा
त्वात् । तस्याश्चितिं 'चित्ति' इति त्रिष्टुभा चितिमुपधायान
अभिमृशेच्चितिक्लृप्तिरित्याख्या । अर्थस्तु—चित्तिमचित्तिं प्रतीतिं
तीतिं चास्माकं विचिनवत् विचिनुयात् स्खलितास्खलितं निरूप्य स्व
परिहरत्विति भावः । पूर्ववच्छेट्वाडागमः । यस्मादयं विद्वान् ज्ञातुं स
वीतानि वृजिनानि च । कानि तानि—विकलानि कर्माणि वृजि

*यथाहादुवै निकृतं.

मचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता
वृजिना च मर्तान्राये च नस्स्वप-
त्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरु-
ष्येति यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चं-
मेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति॥२१॥

मृशेत् । चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वीति । विद्वान् । पृष्ठा । इव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् । राये । च । नः । स्वपत्यायेति सु-अपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य । इति । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । एव । एनाम् । उपेति । धत्ते । प्राञ्चम् । एनम् । चिनुते । सुवर्ग्य इति सुवः-ग्यः । अस्य । भवति ॥ २१ ॥

ओषधयः कं जुहोति स्वपत्यायाष्टादश च ॥४॥

च । उभयत्र 'छन्दसि' इति लोपः । किञ्च—मर्ता मरणधर्मश्च अस्मान् भाव्यमानप्रमादान्विद्वान् क्षमाकारणमिदम् । किमिव पृष्ठा पृष्ठानि उपलक्षणत्वात् स्वाङ्गानि च सर्वाणि अपकर्माणि प्रत्यक्षं वेदितुं समर्थ इति । स त्वं हे देव नः अस्माकं राये धनवत्त्वाय स्वपत्याय शोभनापत्यत्वाय दितिं रास्व यद्देयं तद्देहि । ददातेः कर्मणि क्तिन् छान्दसमित्त्वम् । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदितिं अखण्डनं च उरुष्य रक्ष कुरुष्वेति यावत् । उरुष्यतिः कण्ड्वादिः । 'द्यतिस्यति' इत्यादिना द्यतेरित्त्वम् । प्राञ्चमिति । प्राञ्चमग्निं चिनुते स्वर्ग्यो भवति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्थोनुवाकः.

वि॒श्वक॑र्मा दि॒शां पति॒स्स नः॑ प॒शू-
न्पा॑तु सो॑ऽस्मान्पा॑तु तस्मै॒ नमः॑ प्र॒-
जाप॑ती रु॒द्रो वरु॑णो॒ऽग्निर्दि॒शां पति॒-
स्स नः॑ प॒शून्पा॑तु सो॑ऽस्मान्पा॑तु त॰
स्मै॒ नम॑ ए॒ता वै दे॒वता॑ ए॒तेषां॑ प॰
शू॒नामधि॑पतय॒स्ताभ्यो॒ वा ए॒ष आ
वृ॑श्च्यते॒ यः प॑शुशी॒र्षाण्यु॑प॒दधा॑ति

[1]वि॒श्वक॒र्मेति॑ वि॒श्व-क॒र्मा॒ । दि॒शाम् । पतिः॑ ।
सः । नः॒ । प॒शून् । पा॒तु । सः । अ॒स्मान् । पा॒तु॒ ।
तस्मै॑ । नमः॑ । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तिः । रु॒द्रः ।
वरु॑णः । अ॒ग्निः । दि॒शाम् । पतिः॑ । सः । नः॒ ।
प॒शून् । पा॒तु । सः । अ॒स्मान् । पा॒तु । तस्मै॑ ।
नमः॑ । [2]ए॒ताः । वै । दे॒वताः॑ । ए॒तेषा॑म् । प॒शू॒ ।
नाम् । अधि॑पतय॒ इत्यधि॑-प॒त॒यः॑ । ताभ्यः॑ । वै ।
ए॒षः । एति॑ । वृ॒श्च्य॒ते॒ । यः । प॒शु॒शी॒र्षाणी

[1]पशुशीर्षेषु क्रमेण हिरण्येष्टकोपधानमन्त्राः—विश्वकर्मा दि
पतिरित्यादयः । विश्वकर्मा वायुरादित्यो वा दिशां पतिः
स्माकं पशून्पातु अस्मांश्च पातु तस्मै नमः । एवं प्रजापत्या
चतुर्ष्वपि दिशां पतिरित्यनुषज्यते ॥

[2]एता वा इत्यादि ॥ एतेषां ब्राह्मणम् । एता विश्वकर्मा

हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव
देवताभ्यो नमस्करोति ब्रह्मवादिनः
॥ २२ ॥ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान्पशून्प्र
दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं त-
त उच्छिꣳषतीति यद्धिरण्येष्टका
उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव

शु–शीर्षाणि । उपदधातीत्युप–दधाति । हिर-
ण्येष्टका इति हिरण्य–इष्टकाः । उपेति । दधाति ।
ताभ्यः । एव । देवताभ्यः । नमः । करोति ।
ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म–वादिनः ॥ २२ ॥ वदन्ति ।
अग्नौ । ग्राम्यान् । पशून् । प्रेति । दधाति । शु-
चा । आरण्यान् । अर्पयति । किम् । ततः । उदि-
त । शिꣳषति । इति । यत् । हिरण्येष्टका इति
हिरण्य–इष्टकाः । उपदधातीत्युप–दधाति । अमृ-
तम् । वै । हिरण्यम् । अमृतेन । एव । ग्राम्ये-

वाः एतेषां पशूनां अधिपतयः एषां शिरांस्युपस्थितानि । ताभ्य
इत्यादि । गतम् ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ग्राम्याः पशवोऽग्नौ निधीयन्ते दह्यन्ते
आरण्याश्शोकेन योज्यन्ते । यथोक्तं—'ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आ-
रण्यान् पशून् शुचमनूत्सृजति '* इति । तदिदानीं (दनेन) ग्राम्यार-

*सं. ५-२-९.

ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति नैनान्हिनस्ति प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपानस्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमाꣳ स्वयमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राणꣳ समर्धयति व्यन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानꣳ

भ्यः । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । भेषजम् । करो-
ति । न । एनान् । हिनस्ति । [4]प्राण इति प्र-अ-
नः । वै । प्रथमा । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृ-
ण्णा । व्यान इति वि-अनः । द्वितीया । अपान
इत्यप-अनः । तृतीया । अनु । प्रेति । अन्यात् ।
प्रथमाम् । स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् ।
उपधायेत्युप-धाय । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव ।
प्राणमिति प्र-अनम् । समिति । अर्धयति । वीति । अन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयाम् । उपधायेत्यु-
प-धाय । व्यानेनेति वि-अनेन । एव । व्यानमि-

ण्येभ्यः किमुच्छिंषति किं पशुजातं शेषयति पशुशिरसामुपधाने । ह
सर्वमपि पशुजातं विनाशितं भवतीति । यदित्यादि समाधानं गतम्
[4]प्राणो वा इत्यादिना स्वयमातृण्णानां प्राणादित्वेन स्तुतिः

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधायापा-
नेनैवापानꣳ समर्धयत्यथो प्राणैरे-
वैनꣳ समिन्धे भूर्भुवस्सुवरिति स्व-
यमातृण्णा उप दधातीमे वै लोका-
स्स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै
व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत

ति वि-अनम् । समिति । अर्धयति । अपेति ।
अन्यात् । तृतीयाम् । उपधायेत्युप-धाय । अपा-
नेनेत्यप-अनेन । एव । अपानमित्यप-अनम् ।
समिति । अर्धयति । अथो इति । प्राणैरिति प्र-
अनैः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । [5]भूः । भु-
वः । सुवः । इति । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-
आतृण्णाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः ।
स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । एताभिः ।
खलु । वै । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । प्र-
जापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत ।

प्राणादय इत्युक्ताः अनुप्राण्यादिविधिः । अथो इति । यज-
मानं च प्राणैस्समृद्धं करोति ॥

[5]भूरित्यादि ॥ लोकत्रयात्मिका व्याहृतयः स्वयमातृण्णा च य-
थोक्ता । किञ्चैताभिर्व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत इत्यादि । गतम् ॥

यदेताभिर्व्याहृतीभिस्स्वयमातृण्णा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु ॥ २४ ॥ लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्यानायापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदाग्निना वै देवास्सुवर्गं लोकम-

यत् । एताभिः । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । उपदधातीत्युप-दधाति । इमान् । एव । लोकान् । उपधायेत्युप-धाय । एषु ॥ २४ ॥ लोकेषु । अधि । प्रेति । जायते । [6]प्राणायेति प्र-अनाय । व्यानायेति वि-अनाय । अपानायेत्यप-अनाय । वाचे । त्वा । चक्षुषे । त्वा । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । [7]अग्निना । वै । देवाः । सुवर्गमिति

---

[6]प्राणायेत्यादिस्तयादेवतस्य विशेषो गतः ॥

[7]अग्निनेत्यादि ॥ अजिगांसन् गन्तुमैच्छन् । एतेः 'सनि च' इति गमिरादेशः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वम् । तेन स्वयमातृण्णारहितेन । एता इति । प्राणाय व्यानाय वाचे इति प्राणादिषु प्रत्येकत्वाच्चक्षुषे त्वेत्यादेः अनुषङ्गः । तेन सर्वत-श्चक्षुषेत्यनेन दिक्षूपहितचतुस्स्वयमातृण्णेन सर्वास्वपि दिक्षु 'चक्षुषे त्वा'

जिगाꣳसन्तेन पतितुं नाशक्नुवन्त एताश्चतस्रस्स्वयमातृण्णा अपश्य-न्ता दिक्षूपादधत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रस्स्वय-मातृण्णा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षु-षैव तदग्निना यजमानस्सुवर्गं लो-कमेति ॥ २५ ॥

सुवः—गम् । लोकम् । अजिगाꣳसन्न् । तेन । प-तितुम् । न । अशक्नुवन्न् । ते । एताः । चतस्रः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं—आतृण्णाः । अपश्यन्न् । ताः । दिक्षु । उपेति । अदधत । तेन । सर्वतश्चक्षु-षेति सर्वतः—चक्षुषा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । आयन्न् । [४]यत् । चतस्रः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं—आतृण्णाः । दिक्षु । उपदधातीत्युप-दधाति । सर्वतश्चक्षुषेति सर्वतः—चक्षुषा । एव । तत् । अग्निना । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । एति ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च ॥५॥

इत्यादिचक्षुष्मन्मन्त्रसहितेन एतेन चक्षुषे त्वेत्यादेः सर्वानुषङ्गतां दर्शयति ॥

[४]यदित्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चमः.

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाह्वैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निस्समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेस्स्तोमं मनामह

[1]अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । आह । अह्वत । एव । एनम् । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । इति । आह । हुत्वा । एव । एनम् । वृणीते । अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । इति । आह । समिति । इन्धे । एव । एनम् । अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । इति । आह । समिद्ध इति सम्ऽइद्धे । एव । अस्मिन्न् । इन्द्रियम् । दधाति । अग्नेः ।

[1]अग्न आ याहीत्यादिर्विभक्तीनां विधिः । पञ्चस्वहस्सु पञ्च चितयः । तत्रान्वहं चितेर्विभागार्था एता ऋचः । तत्र 'अग्न आयाहि' इत्यनया प्रथमेऽह्नि प्रथमायां चितौ चयनादेनमग्निमाह्वयते । छान्दसो लुङ्, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङ् । हुत्वा आहूय द्वितीयायां चितौ अग्निं दूतं वृणीते अग्निसात्करोति । ततस्तृतीयायां 'अग्निनाऽग्निस्समिध्यते'† इति एनं समिन्धे दीपयति ततश्चतुर्थ्यां 'अग्निर्वृत्राणि'‡ इति समिन्धेऽग्नौ

*तै. ब्रा. ३-५-२. †सं. ३-५-११. ‡सं. ४-१-

इत्याह मनुत एवैनमेतानि वा अ-
ह्नाꣳ रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमेवै-
नं चिनुतेऽवाह्नाꣳ रूपाणि रुन्धे ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्या-
तयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी

स्तोमम् । मनामहे । इति । आह । मनुते । एव । आ एनम् । [2]एतानि । वै । अह्नाम् । रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमित्यनु-अहम् । एव । एनम् । चिनुते । अ- [illegible]ति । अह्नाम् । रूपाणि । रुन्धे । [3]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । या- तयाम्नीरिति यात-याम्नीः । अन्याः । इष्टकाः । अयातयाम्नीत्ययात-याम्नी । लोकंपृणेति लोकं-पृ·

यं वीर्यं दधाति । ततः पञ्चम्यामग्नेस्स्तोमं मनामहे इति एतं महावीर्यं मनुते जानाति स्तोतुं धारयितुं वा ॥

[2]एतानि वा इत्यादि ॥ अहस्सम्बन्धीनि चितिरूपाणि चितिवैलक्षण्यात्मकानि । अन्वहमिति । अन्वहमेताभिश्चयनादह्नां रूपाण्यवरुन्धे विशिष्टां शरीरावस्थां लभते यजमानः ॥

[3]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अत्र यत्र यातयाम्न्यो गतरसाः अन्या इष्टका अपस्यादयः सकृदुपहिता न पुनरुपधीयन्ते लोकंपृणा तु अयातयाम्नी यतः पुनःपुनरुपधीयते तदेतद्वैचित्र्यं कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनः प्रश्नं वदन्ति । 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् ॥

लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्ये-
ति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृह-
स्पतिश्चायातयाम्नानोऽनुचरवती भ-
वत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्या-
त्मा वै लोकंपृणा प्राणोनुष्टुप्तस्मा-

णा। इति। [4]ऐन्द्राग्नीत्यैन्द्र-अग्नी। हि। बार्हस-
त्या। इति। ब्रूयात्। इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी।
हि। देवानाम्। बृहस्पतिः। च। अयातयामान
त्ययात-यामानः। [5]अनुचरवतीत्यनुचर-वती।
वति। अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय। अनुष्टुभे
नु-स्तुभा। अन्विति। चरति। आत्मा। वै। ल
कंपृणेति लोकं-पृणा। प्राण इति प्र-अनः।

[4]ऐन्द्राग्नी इत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नी बार्हस्पत्या च लोकंपृण
इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्च देवानां मध्ये अयातयामानः तस्मादयातयाम
लोकंपृणेति तेभ्य उत्तरं ब्रूयात् ॥

[5]अनुचरवतीति ॥ सूददोहसा तद्वती भवति । अजामित्व
येति । एकाकिनो हि पुनःपुनः प्रवृत्तौ जामित्वमालस्यं स्यात् । अ
नुष्टुभेति । अनुचरो विशेष्यते । 'ता अस्य सूददोहसः '* इत्ये
अनुष्टुभा पश्चादुच्चार्यमाणया लोकंपृणामनुवर्तते अध्वर्युरुपधीयमाना

*सं. ४-२-४.

त्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता
अस्य सूददोहसः ॥ २७ ॥ इत्याह
तस्मात्परुंषिपरुषि रसस्सोमꣳ श्री-
णन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्न-
मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोन्नम-

नुष्टुबित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । प्राण इति प्र-अनः ।
सर्वाणि । अङ्गानि । अन्विति । चरति । [6]ताः । अ-
स्य । सूददोहस इति सूद-दोहसः ॥ २७ ॥ इति ।
आह । तस्मात् । परुंषिपरुषीति परुंषि-परुषि । र-
सः । सोमम् । श्रीणन्ति । [7]पृश्नयः । इति । आह ।
अन्नम् । वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अर्कः ।
वै । अग्निः । अर्कः । अन्नम् । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे ।

आत्मा वा इत्यादि । आत्मस्थानीयां लोकंपृणां प्राणस्थानीया अनुष्टुक् यस्मादनुचरति तस्मात्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनुचरति ॥

[6]ता अस्येति ॥ मन्त्रावयवानां स्तुतिः । परुषिपरुषीति । पर्वणिपर्वणि सोमस्य रसो दुह्यते 'सूददोहसः'* इति लिङ्गात् ॥

[7]अन्नं वा इति ॥ शुक्लत्वात् अन्नाख्या वा तत्र साधनत्वात् सूददोहस उच्यन्ते । अर्को वा इति । अर्चनीयत्वादग्निरर्कः । अर्चनत्वादन्नम् ॥

---

*सं. ४-२-४.

न्नमेवाव रुन्धे जन्मन्देवानां विशं-
स्त्रिष्वा रोचने दिव इत्याहेमानेवा-
स्मै लोकाञ्ज्योतिष्मतः करोति यो
वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा

[8]जन्मन्न् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । एति । रोचने
दिवः । इति । आह । इमान् । एव । अस्मै । लो
कान् । ज्योतिष्मतः । करोति । [9]यः । वै । इष्टका
नाम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेद । प्रतीति
एव । तिष्ठति । तया । देवतया । आङ्गिरस्वत् । ध्रु
वा । सीद । इति । आह । एषा । वै । इष्टकानाम् ।

---

[8]इमानेवेति ॥ 'त्रिष्वा रोचने'* इति लिङ्गात् । अनुचरवतीलोक
ष्टणयोः इतरेभ्यो विशेषवचनादेताद्विषयैव सूददोहाः । यो वा
इष्टकानामिति सामान्यवचनात्तद्दैवतं सर्वविषयमिति वेदितव्यम् ॥

[9]यो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतेनोपहिता इष्टकाः प्रतिष्ठिता
भवन्ति । एषेति । प्रतिष्ठापेक्षया लिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षष्ठोनुवाकः ॥

---

*सं. ४-२-४.

सीदेत्याहैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ २८ ॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्रं एकादशिनी यदग्नावेकादशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैनꣳ सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात्स्वरु-

प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । यः । एवम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति ॥ २८ ॥

रूपाणि सूददोहसस्तथा षोडश च ॥ ६ ॥

[1] सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोकाय । चीयते । यत् । अग्निः । वज्रः । एकादशिनी । यत् । अग्नौ । एकादशिनीम् । मिनुयात् । वज्रेण । एनम् । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लोकात् । अन्तः । दध्यात् । यत् । न । मिनुयात् ।

---

[1] सुवर्गायेत्यादि ॥ वज्रस्थानीया एकादशिनी एकादशानां यूपासंहतिः । एकादशावयवा अस्येति 'शन्शतोर्डिनिः' इति निप्रत्ययः । यदग्नौ ताम्मिनुयात् प्रक्षिपेत् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । वज्रेणान्तर्धायकेन यजमानमग्निं वा सुवर्गादन्तर्दध्यात् स्वर्गादन्तर्हितं कुर्यात् । तया मितया स्वर्गोन्तर्हितस्स्यात् । अथ यदि मिनुयात् स्वरुमद्भिर्यूपैः पशुसाधनैः निवर्तमानैः पशून्व्यर्धयेत्

भिः प॒शून्व्य॑र्धये॒देक॑यूपं मि॒नोति॒ नैन॒ं वज्रे॑ण सुव॒र्गाल्लो॒काद॒न्तर्द॑धाति॒ न स्वरु॑भिः प॒शून्व्य॑र्धयति॒ वि वा ए॒ष इ॑न्द्रि॒येण॑ वी॒र्ये॑णर्ध्यते॒ यो॑ऽग्निं चि॒न्वन्न॑धि॒ क्राम॑त्यैन्द्रि॒या ॥ २१ ॥

स्वरु॑भि॒रिति॒ स्वरु॑-भि॒ः । प॒शून् । वीति॑ । अ॒र्धये॑त् । एक॑यूप॒मित्येक॑-यू॒प॒म् । मि॒नोति॒ । न । ए॒न॒म् । वज्रे॑ण । सु॒व॒र्गादिति॑ सुवः-गात् । लो॒कात् । अ॒न्त॒र्द॒धा॒तीत्य॑न्तः-द॒धाति॑ । न । स्वरु॑भि॒रिति॒ स्वरु॑-भि॒ः । प॒शून् । वीति॑ । अ॒र्धय॒ति॒ । वीति॑ । वै । ए॒षः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । वी॒र्ये॑ण । ऋ॒ध्य॒ते॒ । यः । अ॒ग्निम् । चि॒न्वन् । अ॒धि॒क्राम॒तीत्य॑धि-क्राम॑ति

अवयवशः कुर्यात् । स्वरुशब्दान्मत्वर्थीयो लुप्यते । स्वरणां वाऽग्राणि तेषामपि पशुसाधनत्वात् । तस्मादेकयूपं मिनोति एकयः यूपः एकयूपः तं मित्वा तत्रैकादशिनानालभेत । तेन दोषद्वयागत्य वः, एकयूपस्याभावादेकादशिन्यभावाच्च ॥

[2]वि वा एष इत्यादि ॥ इन्द्रियेण वीर्येण व्यृद्ध्यते । चिन्वन् हेतौ शता । चयनेन हेतुना योऽग्निमारोहति । ऐन्द्र चेति । 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्'* इत्यनया । 'उदात्य

*सं. ४-६-३.

ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपं दध्या-
न्नेन्द्रियेणं वीर्येण व्यृध्यते रुद्रो वा
एष यदग्निस्तस्यं तिस्रश्शरव्याः
प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा ए-

न्द्रिया ॥ २१ ॥ ऋचा । आक्रमणमित्या—क्रम-
णम् । प्रतीति । इष्टकाम् । उपेति । दध्यात् । न ।
इन्द्रियेणं । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । [3]रुद्रः । वै ।
एषः । यत् । अग्निः । तस्यं । तिस्रः । शरव्याः ।
प्रतीची । तिरश्ची । अनूची । ताभ्यः । वै । एषः ।

तृतीयाया उदात्तत्वम् । क्रमणं प्रतीति आक्रम्यते येन
र्गेण तं प्रति तेन लक्षितां पश्चादुत्तरतो वा इष्टकामुपदध्यात् ;
न्द्रियादिना व्यृद्ध्यते ॥

[3]रुद्रो वा इत्यादि ॥ रुद्रस्य तिस्रः शरव्याः शरस्थानीया
तयः सन्ति लक्ष्ये मोक्तव्याः । तत्र काचित्प्रतीची प्रतिमुख-
गत्य देवाय सन्निधत्ते । काचित्तिरश्ची तिर्यगागत्यात्मानं दर्श-
ति । काचिदनूची पृष्ठतः कृतानुगमना देवमनुसेवते । ताभ्य
ति । ताभ्यश्शरव्याभ्यः एष आवृश्चते छिद्यते तासां रक्ष्यो
भवति कः योग्निं चिनुते । हेतुरयमावृश्चनस्य चयननिरो-
मसहमाना एवमभिभवेयुरिति । तस्मादग्निं चित्वा तिसृधन्वं ति-
भिरिषुभिर्युक्तं धनुरयाचितमेव लक्षणाय विशिष्टाय दद्यात् ।
वा संज्ञायाम्' इति धनुषो नङादेशः, 'अनसन्तान्नपुंसकात्'

ष आ वृंश्चते॒ योऽग्निं चि॑नु॒तेऽग्निं
चि॒त्वा ति॑सृध॒न्वमया॑चितं ब्राह्म॒णा-
यं द॒द्यात्ताभ्य॑ ए॒व नम॑स्करो॒त्यथो॒
ताभ्य॑ ए॒वात्मानं॒ निष्क्री॑णीते॒ यत्ते॑
रुद्र पु॒रः ॥ ३० ॥ धनु॒स्तद्वातो॒ अनु॑

एति॑ । वृ॒श्च॒ते॒ । यः । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒ते । अ॒ग्नि॒
चि॒त्वा । ति॒सृ॒ध॒न्वमिति॑ ति॒सृ॒-ध॒न्वम् । अया॑
तम् । ब्रा॒ह्म॒णाय॑ । द॒द्या॒त् । ताभ्य॑ः । ए॒व । न
क॒रो॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । ताभ्य॑ः । ए॒व । आ॒त्मान॑
निरिति॑ । क्री॒णी॒ते॒ । [4]यत् । ते॒ । रु॒द्र॒ । पु॒रः॥३
धनु॑ः । तत् । वात॑ः । अन्विति॑ । वा॒तु॒ । ते॒ ।

इत्यच् समासान्तः । तेन प्रसादनहेतुः नमस्कार एव
कृतो भवति । एवं शत्रुभ्यो अभिभवितृभ्यो निष्क्रीणीते
णीय एव तासां भवति ॥

[4]उत्तरे श्रोण्यन्ते तिष्ठन् सञ्चितमग्निमुपतिष्ठते, अनुपरिक्राम
यत्ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र! अग्नचात्मन् यत्ते पुरः पूर्वस्यां
धनुः तत्त्वदीयं धनुः वातोऽनुवातु अनुकूलं वर्तमानोऽन्यत्र
यथाऽस्मान्न बाधते । तद्वात इत्युपमानपदं तद्धनुर्वातवत्
तमेवानुवातु अनुगच्छतु माऽत्र स्थितिः अस्मान् बाधिष्टेति।
णस्संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हे रुद्र! तस्मै ते धनुषे

वातु ते तस्मै ते रुद्र संवथ्सरेण
नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनु-
स्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र
परिवथ्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते त-
स्मै ते रुद्रेदावथ्सरेण नमस्करोमि
यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३१ ॥ वा-
तो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुव-

मै । ते । रुद्र । संवत्सरेणेति सं—वत्सरेण । नमः ।
रोमि । यत् । ते । रुद्र । दक्षिणा । धनुः । तत् ।
तः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । प-
वत्सरेणेति परि—वत्सरेण । नमः । करोमि ।
त् । ते । रुद्र । पश्चात् । धनुः । तत् । वातः । अ-
न्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदावत्सरेण ।
मः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । उत्तरादित्युत्—
तरात् । धनुः । तत् ॥३१॥ वातः । अन्विति । वातु ।
ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदुवत्सरेणेतीदु—वत्सरेण । नमः ।

ा अपनीतधनुषे संवत्सरेण नमस्करोमि आसंवत्सरभाविनं त-
न्नमस्कारं करोमि । एवमितरेऽपि व्याख्येयाः । प्रथमादिपञ्च-
मान्तानां समानां संवत्सरादयः आख्याः ॥

थ्सरेण नमंस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वथ्सरेण नमंस्करोमि रुद्रो वा एष यदग्निस्स यथा व्याघ्रः क्रुद्ध-स्तिष्ठत्येवं वा एष एतर्हि संचित-मेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनꣳ श-

करोमि । यत् । ते । रुद्र । उपरि । धनुः । वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । वत्सरेण । नमः । करोमि । [5]रुद्रः । वै । ए यत् । अग्निः । सः । यथा । व्याघ्रः । क्रुद्धः । ष्ठति । एवम् । वै । एषः । एतर्हि । साञ्चितां सं–चितम् । एतैः । उपेति । तिष्ठते । नमस् रिति नमः–कारैः । एव । एनम् । शम

[5]रुद्रो वा एष यदित्यादि ॥ एषां मन्त्राणां ब्राह्मणं मन्द्रपदव्याख्यानायाग्नेः रुद्रत्वेन स्तुतिः । यथा व्याघ्रः कुता रणात् क्रुद्धः प्रसादनीयास्तिष्ठति सोयमग्निरपि एवं क्रुद्ध नमस्कारादिभिः प्रसादनीयः एतर्हि अस्मिन्काले भवति । मोर्हित् ' 'एतेतौ रथोः ' इति एतादेशः । तस्मात्संचि माप्तचितिकमग्निमेतैः 'यत्ते रुद्र ' इत्यादिभिरुपतिष्ठते । नम रेनं शमयत्येव ॥

मयति येऽग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः
प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्यु-
त्तमः प्रणो जीवातवे सुव । आपं
त्वाऽग्ने मनसाऽऽपं त्वाऽग्ने तपसाऽऽपं
त्वाऽग्ने दीक्षयाऽऽपं त्वाऽग्न उपसद्भि-
रापं त्वाऽग्ने सुत्ययाऽऽपं त्वाऽग्ने द-
क्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथेनापं त्वा-

अग्नयः॥३२॥ पुरीष्याः । प्रविष्टा इति प्र-वि-
। पृथिवीम् । अनु । तेषाम् । त्वम् । असि ।
मइत्युत्-तमः । प्रेति । नः । जीवातवे ।
। आपम् । त्वा । अग्ने । मनसा । आपम् ।
। अग्ने । तपसा । आपम् । त्वा । अग्ने ।
यां । आपम् । त्वा । अग्ने । उपसद्भिरि-
सत्-भिः । आपम् । त्वा । अग्ने । सुत्यया ।

येऽग्नयः पुरीष्या इत्यादिभिः प्रयास्यन्नग्निमुपतिष्ठते यजमानः। येऽ-
इत्यनुष्टुप् ॥ अन्यानि यजूंषि । पुरीष्याः पुरीषार्हाः पुरी-
तः पृथिवीमनुप्रविष्टाः तेषां मध्ये उत्तमस्त्वमसि । उत्तमश-
उङ्खादिरन्तोदात्तः । तस्मादस्मान् जीवातवे जीवनाय प्रसु-
रय अनुजानीहि वा । त्वामहमापं आप्तवानस्मि मनसा
या तपसा एकस्तनव्रतादिना दीक्षया मौञ्ज्यादिलक्षणया उप-

ऽग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेणेत्याहैषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति ॥ ३३ ॥

आपम् । त्वा । अग्ने । दक्षिणाभिः । आपम् । त्वा । अग्ने । अवभृथेनेत्यव-भृथेन । आपम् । त्वा । अग्ने । वशया । आपम् । त्वा । अग्ने । [7]स्वगाकारेणेति-स्वगा-कारेण । इति । आह । एषा । वै । अग्नेः । आप्तिः । तया । एव । एनम् । आप्नोति ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्तदग्रयं आहाष्टौ च ॥७॥

सदादियागतः वशया अनुबन्ध्यायागेन स्वगाकारेण यज्ञस्य यथा स्वभागकल्पनया । किं बहुना एवं सर्वात्मनाऽपि त्वामेवाहं प्राप्... त्वमपि मय्येव भवितुमर्हसीति ॥

[7]इत्याहेत्याप्तीनां ब्राह्मणम् ॥ एते मन्त्राः आप्तिसंज्ञाः अग्नेराप्तिहेतवः । आप्त्यपेक्षं स्त्रीत्वमेकत्वं च । अनयोपति... इति सामर्थ्यात् गम्यते । तयाऽग्निं आप्नोतीत्येवोपस्थाता ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तमः.

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राण-
मेवास्मिन्दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां प-
क्षावोज एवास्मिन्दधात्यृतुस्था य-
ज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति ति-
ष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठा-

[1]गायत्रेण । पुरस्तात् । उपेति । तिष्ठते । प्रा-
...वै ...ति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।
...प्रोद्रथन्तराभ्यामिति बृहत्-रथन्तराभ्याम् । प-
... । ओजः । एव । अस्मिन् । दधाति । ऋतु-
...यज्ञायज्ञियेन । पुच्छम् । ऋतुषु । एव । प्रती-
... । तिष्ठति । [2]पृष्ठैः । उपेति । तिष्ठते । तेजः ।
...पृष्ठानि । तेजः । एव । अस्मिन् । दधाति ।

[1]गायत्रेणेत्यादि ॥ गायत्रेण साम्ना पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उपतिष्ठते । बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । ऋतुयज्ञायज्ञीयं नाम साम यज्ञायज्ञीयमिति छन्दोगाः । 'वस-...म्'* इत्यादियोनिकम् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्युत्पत्तिकत्वादनवग्रहः ॥

[2]पृष्ठैरिति ॥ सर्वैः पृष्ठसामभिः ॥

*सं. १-६-२.

नि तेजं एवास्मिन्दधाति प्रजापं-
तिरग्निमंसृजत सोंऽस्मात्सृष्टः परां-
ङैत्तं वांरवन्तीयेनावारयत तद्वांरव-
न्तीयंस्य वारवन्तीयत्वङ् श्यैतेनं श्ये-
ती अंकुरुत तच्छ्यैतस्यं श्यैतत्वम्
॥३४॥ यद्वांरवन्तीयेनोपतिष्ठंते वा-

[3]प्रजापंतिरितिं प्रजा–पतिः । अग्निम् । असृजत ।
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराङ् । ऐत् । तम् । वा-
रवन्तीयेनेतिं वार–वन्तीयेंन । अवारयत । तत् ।
वारवन्तीयस्येतिं वार–वन्तीयंस्य । वारवन्तीय-
त्वमितिं वारवन्तीय–त्वम् । श्यैतेनं । श्येती ।
अकुरुत । तत् । श्यैतस्यं । श्यैतत्वमितिं श्यैत-
त्वम् ॥ ३४ ॥ [4]यत् । वारवन्तीयेनेतिं वार–वन्ती-

[3]प्रजापतिरित्यादि ॥ पराङ् अपुनरावृत्त एवागच्छत् । तं वार-
वन्तीयेन साम्ना अवारयत् न्यवर्तयत् परागमनात् । तस्माद्वा-
रणहेतुत्वाद्वारवन्तीयम्, 'अश्वं नत्वा वारवन्तं'* इति लिङ्गात्।
श्यैतेन साम्ना 'अभिप्रवस्सुराधसं'† इत्येतद्योनिना अग्निं श्येतीं
अकुरुत आत्मगामिनमकरोत्, वशीकृतवानिति यावत् । श्यायते-
र्गतिकर्मणः श्येतः अभूततद्भावे च्विः । ईषा अक्षादित्वाद्गुणादेशा-
भावः । तस्मात् श्यानहेतुत्वात् श्यैतम् ॥

[4]यदित्यादि ॥ कर्तुः फलम् । प्रजापतेर्हृदयेन साम्ना इमाः

*ऋ. सं. १-२७-१. †ऋक्सं. ८-४९-१.

रयंत एवैनꣳ श्यैतेनं श्येती कुंरुते प्रजापंतेर्हृदंयेनापिपक्षं प्रत्युपं तिष्ठते प्रेमाणंमेवास्यं गच्छति प्राच्यां त्वा दिशा सांदयामि गायत्रेण छन्दंसाऽग्निनां देवतंयाऽग्नेश्शीर्ष्णाऽग्नेश्शिर उपं दधामि दक्षिणया त्वा दिशा सांदयामि त्रैष्टुंभेन छन्द-

न । उपतिष्ठंत इत्युंप—तिष्ठंते । वारयंते । एव । एनम् । श्यैतेनं । श्येती । कुरुते । प्रजापंतेर्हृदंये-न । अपिपक्षमित्यंपि—पक्षम् । प्रतिं । उपेतिं । तिष्ठते । प्रेमाणंम् । एव । अस्य । गच्छति । [5]प्राच्यां । त्वा । दिशा । सादयामि । गायत्रेणं । छन्दंसा । अग्निनां । देवतंया । अग्नेः । शीर्ष्णा । अग्नेः । शिरंः । उपेतिं । दधामि । दक्षिणया । त्वा । दिशा । सादयामि । त्रैष्टुंभेन । छन्दंसा ।

प्रजाः 'प्रजापतेर्हृदयं' इत्येतत्प्रभवेन अविपक्षं अविहतपक्षं दक्षिणपूर्वं च कोणं उत्तरपूर्वं च प्रत्येकमुपतिष्ठते । प्रजापतेः हृदयमिव प्रजापतेः हृदयं समाख्यैषा । छान्दसः षष्ठ्या अलुक् । पूर्ववत् पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववदनवग्रहः । प्रियत्वमग्नेर्गच्छति ॥

[5]आत्मेष्टकाः—प्राच्या त्वेत्याद्याः ॥ आत्मापेक्षं पुल्लिङ्गमेकवचनं च ॥

सेन्द्रेण देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्ष-
मुप दधामि प्रतीच्यां त्वा दिशा
सादयामि ॥ ३५ ॥ जागतेन छन्द-
सा सावित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः
पुच्छमुप दधाम्युदीच्या त्वा दिशा
सादयाम्यानुष्टुभेन छन्दसा मित्रा-
वरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः
पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वयां त्वा दिशा सा-
दयामि पाङ्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना

इन्द्रेण । देवतया । अग्नेः । पक्षेण । अग्नेः । प
उपेति । दधामि । प्रतीच्याम् । त्वा । दिशा । स
यामि ॥ ३५ ॥ जागतेन । छन्दसा । सवि
देवतया । अग्नेः । पुच्छेन । अग्नेः । पुच्छम् । उ
ति । दधामि । उदीच्या । त्वा । दिशा । सा
यामि । आनुष्टुभेनेत्यानु-स्तुभेन । छन्दसा ।
मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रा-वरुणाभ्याम् ।
वतया । अग्नेः । पक्षेण । अग्नेः । पक्षम् । उपे
दधामि । ऊर्ध्वया । त्वा । दिशा । सादया
पाङ्क्तेन । छन्दसा । बृहस्पतिना । देवतया ।

देवतयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधा-
मि यो वा अपात्मानमग्निं चिनुते-
ऽपात्माऽमुष्मिंल्लोके भवति यस्सा-
त्मानं चिनुते सात्माऽमुष्मिंल्लोके
भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा
अग्नेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते
सात्माऽमुष्मिंल्लोके भवति य एवं
वेद ॥ ३६ ॥

: । पृष्ठेन । अग्नेः । पृष्ठम् । उपेति । दधामि ।
: । वै । अपात्मानमित्यप–आत्मानम् । अ-
म् । चिनुते । अपात्मेत्यप–आत्मा । अमुष्मि-
। लोके । भवति । यः । सात्मानमिति स–
आत्मानम् । चिनुते । सात्मेति स–आत्मा । अ-
ष्मिन्न् । लोके । भवति । आत्मेष्टका इत्यात्म–
ष्टकाः । उपेति । दधाति । एषः । वै । अग्नेः । आत्मा ।
सात्मानमिति स–आत्मानम् । एव । अग्निम् ।

---

[6]सात्मानमिति ॥ आसामुपधाता सात्मेति विदुषस्स्तुतिः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे अष्टमोनुवाकः.

अग्नं उदधे या त इषुर्युवा नाम त-
या नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्या-
स्त उप जीवन्तो भूयास्माग्ने दुध्र ग-

चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन्न् । लो-
के । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३६ ॥

इय्येतत्वं प्रतीच्यां त्वा दिशा सादयामि य-
स्सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च ॥ ८॥

[1]अग्ने । उदध इत्युद-धे । या । ते । इषुः । यु-
वा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः । ते । न-
मः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म

[1]पञ्चस्वपि चितिषु साञ्चिताहुतिमन्त्राः*—अग्न उदध इत्या-
द्याः ॥ हे अग्ने उदधे समुद्रवदपरिच्छेद्या या ते तव संबन्धिनी
इषुः इच्छा युवा नाम हविषा देवैर्मिश्रियतीति प्रसिद्धा तयाऽस्मान् मृडय
सुखय । तस्यास्सम्बन्धिने महानुभावाय तुभ्यं नमः । तस्यास्सम्ब-
न्धिनं त्वामुपजीवन्तो वयं भूयास्म भूतिमन्तस्स्यामेति । कर्मणि व्य-
त्ययेन षष्ठी । एवं दुध्रादिष्वपि योज्यम् । तत्र सर्वेष्वपि 'अग्ने'
इत्यादावनुषङ्गः, 'या त इषुः' इत्यादिरन्ते । 'नामन्त्रिते समानाधि-
करणे' इति सामान्यवचनस्य 'अग्ने' इत्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्व-
निषेधात् दुध्रादीनि विशेषवचनानि विन्यस्यन्ते । दुध्रो दुर्धरः ।

*पञ्चमस्या विचितिषु साञ्चितामाहुतिमन्त्राः.

ह्य किंशिल वन्य या त इषुर्युवा
नाम तया नो मृड तस्यास्ते नम-
स्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म प-
ञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव
नाम प्रथमो दुध्रः ॥३७॥ द्वितीयो ग-
ह्यस्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः
पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुती न जुहुयादध्व-

र्वं । दुध्र । गह्य । किंशिल । वन्य । या । ते ।
उः । युवा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः ।
। नमः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः ।
यास्म । [2]पञ्च । वै । एते । अग्नयः । यत् । चि-
यः । उदधिरित्युद-धिः । एव । नाम । प्रथमः ।
ः ॥ ३७ ॥ द्वितीयः । गह्यः । तृतीयः । किं-
लः । चतुर्थः । वन्यः । पञ्चमः । [3]तेभ्यः । यत् ।

ले गुणाभावः, पृषोदरादिः । गह्यः सर्वैर्गृहीतव्यः । गाहतेर्यक्प्रत्ययः
न्दसः, ह्रस्वत्वं च । किंशीलः दुर्निरूपशीलः । पृषोदरादिः ।
न्यः । सर्वैर्भजनीयः । छान्दसो यत् ॥

[2]पञ्च वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् अग्न उदध्यादिनामानः प-
ाग्नयः ॥

[3]तेभ्य इत्यादि ॥ गतम् । आहुतयः सञ्चिताहुतयः 'अग्न उदधे'
इत्याद्याः ॥